

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו עי

פרשת תצוה, תשס"ג
מספר 483מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

הערות על האסתטיקה ביהדות

בספר שמות, החל מפרשת תרומה ועד סיומו של הספר (להוציא את פרשת "כי תשא"), אנו מוצאים עיסוק אינטנסיבי ביותר בקיומן של הוראות ה' בדבר הקמת אוהל המשכן, ייצור כלי כלי, ייצור בגדי הכהונה והקרבת הקורבנות. פרשיות אלו עמוסות בתיאורים מפורטים של כלי המשכן היוצרים כולם יחד סימפוזיה מושלמת של הוד והדר כיאה לבית ה', למרות שביטויים המתארים יופי והדר נעדרים מהן כמעט כליל.

בתקופות מאוחרות יותר אנו מוצאים ביטוי מקביל לכך בעת הקמת המקדש הראשון ואף השני. לאור זאת מעניינת העובדה כי היהדות לדורותיה לא עשתה שום ניסיון לפתוח יסודות או עקרונות בתחומי החשיבה של האסתטיקה, או לנקיטת עמדה כלפי תורת היופי. אם נערוך סקירה מקיפה של הטקסטים המקודשים של המקרא, של הספרות התלמודית והמדרשית, של הפילוסופיה היהודית של ימי הביניים ושל החשיבה הפילוסופית היהודית בעת החדשה, לא נמצא שום התייחסות שיטתית מבחינת אידאית ליופי ולהנאה הטמונה בו, שהם פנומן אנושי שכיח בטבעו של האדם.

אמנם על שניים מהפילוסופים היהודיים ניתן לומר שהתייחסו במפורש ובצורה שיטתית לתופעת היופי, אבל דווקא הם מלמדים, בעצם עיסוקם השיטתי הזה, על היוצא מהכלל, ואכן מיקומם הוא בפריפריה של הפילוסופיה היהודית השיטתית.

הראשון בהם הוא דון יהודה (!) אברבנאל, נצר למשפחה ספרדית מפורסמת שבעקבות גזרות המלכות נאלצה לנטוש את ספרד ב-1492 לספירתם. דון יהודה אברבנאל היה רופא, משורר והוגה דעות שבין הספרים הרבים שכתב בלשון האיטלקית, חיבר, בשנת 1502 בערך, חיבור מיוחד במינו, יוצא דופן בחשיבה היהודית, וחד-פעמי בהגות העולמית, בשם "ויכוח על האהבה" – DIALOGHI DI AMORE. הספר נדפס ברומא בשנת 1535. בחיבורו זה פיתח אברבנאל תיאוריה על האסתטיקה המטפיסית של היופי האידאלי: "היפה האוצל יופי הוא הא-ל-העליון, והיופי הוא החכמה העליונה והשכל האידאי הראשון". התפיסה כי היופי מושך את היקום, אינסופית, לקראת האלוקים השפיעה בשעתה בעמקותה ובהשלכותיה הרעיוניות על הוגי הדעות והאומנים של תקופת הרנסאנס, אך איבדה את השפעתה בדורות הבאים אחריה. עובדה אופיינית היא, כי גם ביהדות לא ניכרת השפעה כל שהיא של תפיסותיו המופלאות של אברבנאל, והחיבור הזה נשכח, למעשה, לחלוטין.

בעת החדשה אנו מוצאים אצל הפילוסוף היהודי הנודע פרנץ רוזנצוייג התייחסות מעמיקה מאוד לנושא האסתטיקה. בספרו "כוכב הגאולה" הוא מייחד מקום מרכזי במערכת דיוניו לאמנות, המהווה על פי תפיסתו שלב בדרך לקראת הגאולה. האסתטיקה היא אמצעי הכרחי עבור האדם בתחילת דרכה של האנושות כדי להגיע לידי התעלות, אך אין - ואף אסור - לשהות בשלב התחלתי זה ולראות בו את סוף הדרך והשלמת הייעוד.

שני הפילוסופים לא השאירו רושם בזרמי החשיבה היהודית האותנטית, וניתן לראות בהם תופעה יוצאת דופן ומבודדת.

בספרות התלמוד והמדרש מופיע מושג היופי כמעלה חיובית בבני אדם, בנופים, במבנים ובכלים, אך אין בה התייחסות רעיונית ליופי כשלעצמו, ואף אין בה מגמה לפיתוח השקפה על אודות האסתטיקה.

נשאלת אפוא השאלה, כיצד ולמה התעלמה החשיבה היהודית מהפנומן הנשגב של היופי, מההנאה האנושית הכרוכה בו, ממשמעותו הערכית, הרוחנית, המוסרית והחברתית. על מנת להשיב לשאלה מעניינת זו עלינו לנסות להגדיר את מהותה של האסתטיקה, ומשמעות היופי מבחינה מושגית.

בראש ובראשונה יש לומר כי מושג היופי באנושות הוא יחסי לחלוטין. זהו מושג סובייקטיבי ובשום פנים לא אובייקטיבי. אין שום חוקים או כללים מדעיים או הגיוניים, שבעזרתם ניתן לקבוע אמות מידה למה ש"מוכר" או "מוסכם" כְּיָפָה. האסתטיקה וכל החוויות הכרוכות בה שייכות לתחום הערכים, שהם, לכל היותר, "מוסכמים ומקובלים" על חברות או ציבורים, במקומות ובזמנים מסוימים. עובדה היא כי לאורך ההיסטוריה השתנו מושגי היופי מבחינה דיאמטראלית, היינו מהקצה אל הקצה.

אף כיום מושגי היופי שונים ומשונים הם בין עמים וארצות, כי האסתטיות היא מושג ערכי ולא מדעי הגיוני. לא ניתן להוכיח לזולת שדבר מה הוא יפה, ומספק הנאות חושניות למתבוננים בו. זהו אולי פתח ראשוני להבנת העובדה שאין ביהדות התייחסות לתחומים אלה, כפי שנברר להלן.

ישנם כמה היבטים נוספים לאסתטיקה, שמן הראוי לשים אליהם לב בהקשר לדיונונו. ההנאה האסתטית היא כל-כולה הנאה חושנית טהורה ללא כל פנייה - לפחות בשלביה העיקריים - אל השכל או לתחום רוחני אחר. אף אין בהנאות אלה של האדם ובחוויה האסתטית שום היבט פרגמטי. היופי קיים מלכתחילה ברשות עצמו ולמען עצמו, והוא אינו משרת עקרונית ומהותית שום מטרה או מגמה חיצונית. אולם קיים היבט כבד משקל נוסף המנתח יותר מכול את התופעה האסתטית, והוא הבחינה הנפשית, הפסיכולוגית, והשפעתה על האדם החווה את חוויית היופי. כוונתנו לחווית היופי כאשר היא בעיצומה ובשיאה. במצב מעין זה, שעל פי רוב בא על האדם ללא כל הכנה נפשית מוקדמת, עלול האדם להגיע לשיא אקסטטי של מערבולת חושים, רגשות, תאוות ותשוקות. במומנט קריטי כזה שובה החוויה האסתטית את האדם כולו, תוך נטרול המעצורים והבלמים העצמיים המהווים את אישיותו בנורמליות היומיומית.

ניתוח קצר זה של החוויה האסתטית ישמש לנו רקע להסברת העובדה שאין היהדות האותנטית מתייחסת כלל לתורת היופי, ולמעשה מתעלמת ממנה. הייחודי והחד-פעמי ביהדות לעומת כל יתר הדתות וההשקפות התאולוגיות שבאנושות, הוא בדרישת התורה את "המעשה" של האדם. מערכת החוק, היינו המצוות, היא לב לבה של השקפת עולמה של היהדות. "הרעיון האלוקי", בלשונם של הפילוסופים של ימי הביניים, הוא מהותי במישור התאולוגי, אך "המעשה" שבמערכת המצוות הוא מרכזו ועיקרו של הבניין, ובו חזות הכול. שלטון החוק המשתרר על הציבור והיחיד הוא כל-כולו הטרונומי, בהיות המצווה, היא העשייה, מוכתבת כל כולה "מלמעלה". המשטר האלוקי שנוצר על ידי מערכת המצוות הוא מובן ומוגדר במונח - "עול תורה ומצוות". קיומה של המצווה הוא תנאי קיומי לתורה ולעם שבחר בה. נדגים אידאה מרכזית זאת על ידי מובאה, אחת מרבות, מתוך ספרות מדרשי ההלכה (ספרא בחוקותי, ויק' כו, יד-טו):

ואם לא תשמעו לי - מה תלמוד לומר 'אם לא תשמעו ולא תעשו'. וכי יש לך אדם שאינו למד אבל עושה? תלמוד לומר 'אם לא תשמעו ולא תעשו'. הא כל שאינו למד אינו עושה, או יש לך אדם שאינו למד ואינו עושה אבל אינו מואס באחרים? תלמוד לומר 'ואם בחקותי תמאסו'. הא כל שאינו למד ואינו עושה, סוף שהוא מואס באחרים. או יש לך שאינו לומד ואינו עושה ומואס באחרים... אבל אינו שונא את חכמים? תלמוד לומר: "ואם את משפטי תגעל נפשכם"... הא כל שאינו למד ואינו עושה ומואס באחרים, סוף שהוא שונא את החכמים. או יש לך אדם שאינו למד ואינו עושה מואס באחרים ושונא את החכמים, אבל מניח לאחרים לעשות? תלמוד לומר 'בלבתי עשות', הא כל שאינו למד ואינו עושה ומואס באחרים ושונא את החכמים, סוף אינו מניח לאחרים לעשות. או יש לך אדם שאינו למד ואינו עושה ומואס באחרים ושונא את חכמים ואינו מניח לאחרים לעשות אבל מודה במצוות שונא את החכמים, אבל מניח לאחרים לעשות? תלמוד לומר 'אם לא תשמעו ולא תעשו', הא כל שאינו למד ואינו עושה מואס באחרים ושונא את החכמים ואינו מניח לאחרים לעשות, סוף שהוא כופר במצוות שניתנו בסיני. או יש לך אדם שיש בו כל המידות הללו אבל אינו כופר בעיקר? תלמוד לומר 'להפרכם את בריתי'. הא כל שיש בו כל המידות הללו, סוף שהוא כופר בעיקר.

בפשטות נחרצת קבע התנא רבן שמעון בן גמליאל, ברוח זו: "ולא המדרש הוא העיקר אלא המעשה" (אבות א, ז). ותוך תפיסה זו הכריזו, כנראה אחרי דיון שרק עיקריו ומסקנותיו הובאו לידיעתנו (בבלי, קידושין מ, ע"ב):

וכבר היה רבי טרפון וזקנים מסובין בעלית בית נתזה בלוד, נשאלה שאילה זו בפניהם: תלמוד גדול או מעשה גדול, נענה רבי טרפון ואמר מעשה גדול, נענה ר"ע ואמר תלמוד גדול, נענו כולם ואמרו תלמוד גדול שהתלמוד מביא לידי מעשה.

ברור הוא, לאור דברינו, כי לעומת "השמחה של המצווה", הנובעת מההתלהבות של "המעשה" ומבוקרת ממילא על ידו, אין חשיבת היהדות יכולה לאשר, אישור רעיוני, את האקסטזה שבחויית היופי, שהיא כשלעצמה אינה תלויה בשום גורם אחר, ומסוגלת בשיאה ובעיצומה ליצור שפע של רגשות ותחושות, שאין, ואף לא יכולה להיות, שליטה עליהם. ברוח זו אף פירשו חכמינו בספרות התלמוד והמדרש, וכן במקורות רבים בהגות ימי הביניים, את המושג "עבודה זרה", שממנה יש להישמר מכול, ככולל לא רק עבודת אלילים ממש, אלא אף כל הרהורים זרים ומחשבות פסולות, שהדימויים השונים של ההאנשה, בצורת פסלים או תמונות, עלולים להוליך אליהם.

מן הראוי לציין כי האתיקה במקביל לאסתטיקה, שייכת אף היא לתחום הערכים האנושיים, ולכן אף היא רלטיביסטית לחלוטין. במישור המוסרי לא ניתן למעשה לעולם להכריע באופן ברור ומוחלט בשאלת "הטוב והרע", שזוהי בעיית תורת המוסר, בעיקרה. ברם בנושא המוסר, על כל השלכותיו, קבעה תורת ה', החל מתקופת המקרא, תוך פיתוח והעמקה בספרות התנאים והאמוראים, ובהמשכה בספרות הפוסקים, במשך מאות בשנים ועד עצם היום הזה, קריטריונים ברורים של מוסר הטרונומי, המושתת על צו אלוקי, שהוא לכן אבסולוטי ונצחי. זאת לעומת יסודות המוסר האנושיים המתבססים על הנחות אנושיות, הומניסטיות-אוטונומיות, שהן בהכרח רלטיביסטיות, ונתונות מתוך כך להשפעות זמן ומקום.

למרות כל האמור לעיל בדבר הימנעותה של היהדות מלקבוע נורמות או גדרים לגבי האסתטיקה כתופעה אנושית, יש לציין כי היהדות לא זנחה כלל וכלל את היופי כסגולה שיש להעריכה ואף לטפחה, אלא שלפי היהדות, היופי חייב להיות משועבד למטרה אחרת; יש ליופי תפקיד פונקציונאלי בלבד, ובזה כל חשיבותו.

נעיין במספר מקורות להבהרת השקפה זו. בתלמוד הבבלי מוצאים אנו התייחסות מעניינת לחשיבותו ויוקרתו של היופי (בבלי, שבת קלג, ע"ב):

זה א-לי ואנוהו (שמ' טו, כ), התנאה לפניו במצוות, עשה לפניו סוכה נאה ולולב נאה ושופר נאה וציצית נאה ספר תורה נאה, וכתוב בו לשמו בדיו נאה, בקולומוס נאה בלבד אומן, וכורכו בשיראין נאין.

במקור זה מופיע היופי כמשרת ומסייע באופן מופלא לקיומה של מצווה. כי הרי ייתכן גם להשתמש ביופי בשרות הרוע והשקר, ויש לכך דוגמאות רבות בהיסטוריה האנושית בתרבויות השונות. היופי כאן מסייע להגשמת מטרה נעלה של קיום מצווה אלוקית, ולכן השימוש בו לגיטימי ואף רצוי. כיוצא בזה במדרש שלהלן, ובו נדבך רעיוני נוסף ומעניין (תנחומא פר' תזריע, ה'):

וביום השמיני ימול, מעשה ששאל טורנוסרופוס הרשע את ר' עקיבא: איזו מעשים נאים, של הקב"ה או של בשר ודם? אמר ליה (ר' עקיבא): של בשר ודם נאים. אמר ליה טורנוסרופוס: הרי השמים והארץ, יכול אדם לעשות כיוצא בהם? אמר ליה ר' עקיבא: לא תאמר לי בדבר שהוא למעלה מן הבריות שאין שולטין עליו, אלא אמור דברים שהם מצויין בבני אדם. אמר ליה (טורנוסרופוס): למה אתם מליין? אמר ליה (ר' עקיבא): אני הייתי יודע שעל דבר זה שאתה שואלני, ולכך הקדמתי ואמרתי לך. מעשה בני אדם משל הקב"ה. הביא לו ר' עקיבא שבלים וגלוסקאות. אמר ליה: אלו מעשה הקב"ה ואלו מעשה יד אדם. אמר ליה (ר' עקיבא): אין אלו נאים יותר מן השבלים? אמר ליה טורנוסרופוס: אם הוא חפץ במילה למה אינו יוצא הוולד מהול ממעי אמו? אמר ליה ר' עקיבא: לפי שלא נתן הקב"ה את המצוות לישראל אלא לצרף אותם בהם. ולכך אמר דוד 'אמרת ה' צרופה' (תה' יח, לא).

הנאה חייב גם להיות קונסטרוקטיבי ויעיל. זוהי נקודה חשובה ביותר. חכמינו אף ראו בעין חיובית את השימוש בצורות יפות ובמבנים נאים בהקשר לעבודת ה', וזאת על מנת להעלות את מידת הדבקות ורמת ההתלהבות אצל המאמינים (בבלי, סוכה נא, ע"א):

תנו רבנן מי שלא ראה בית מקדש בבנינו לא ראה בנין מפואר מעולם. מאי היא? אמר אבי ואיתימא רב חסדא זה בנין הורדוס. במאי בניה? אמר (רבא) באבני שישא ומרמרא, איכא דאמרי באבני שישא כוחלא ומרמרא. אפיק שפה ועייל שפה כי היכי דלקבל סידא. סבר למשעיין בדהבא, אמרו ליה רבנן שבקיה דהכי שפיר טפי, דמיתחזי כאדווא דימא. ואילו בתלמוד הירושלמי, (מסכת שקלים ה, ד) שומעים אנו על חכמי המאה הרביעית לספירתם, שהתרעמו על הממון הרב שהוצא בבניית בתי כנסת מפוארים, במקום להשתמש בכספים לתמיכה בתלמידי חכמים נזקקים.

מעניין ביותר פירוש הרמב"ם למקור תלמודי (בבלי, ברכות מז, ע"ב) המצביע לכאורה על ערך היפה בזכות עצמו, ללא כל מגמה אחרת. הרמב"ם שולל גישה זו של ההנאה מהיפה ומכריז (שמונה פרקים, פרק חמישי):

הא-לוהים, אם לא ישתמש בזה להרחיב נפשו כדי שתבריא, וירחיק ממנה חליה עד שתהיה בהירה וזכה לקבל החכמות, הוא אמרם זכרונם לברכה: 'דירה נאה ואישה נאה ומיטה מוצעת לתלמידי חכמים', כי הנפש תלאה ותעבור המחשבה, בהתמדת עיון הדברים הכעורים... כן צריכה הנפש גם כן להתעסק במנוחת החושים בעיון לפיתוחים ולענינים הנאים, עד שתסור ממנה הלאות.

לפי תפיסה זו היופי משמש להרגעת רוחו ונפשו של האדם, מעין טיפול רפואי. שאלה אחרת ברוח דברינו מתעוררת לנוכח העובדה שהמקרא מדגיש לעתים יופיין של הנשים הגיבורות המופיעות בעלילות הסיפוריות. מה ראתה התורה להדגיש עובדות אלו? הערה חשובה בנושא זה מופיעה בתשובת "הנודע ביהודה" שנשאל על כך (שו"ת אורח חיים, כד):

על דבר אשר שאל למה חשבו במסכת מגילה דף ט"ו, ע"ב נשים יפיפיות; הנה אם באנו לחקור בדברי אגדה יש כהנה וכהנה, ומי יוכל לעמוד על סודם, וכל דבריהן יש להם שורש למעלה. ואף על פי כן, בדבר זה יש בו תועלת בכל אחת. מה שחשב שרה, הוא להודיע כמה צנוע וקדוש היה אברהם אבינו שבוודאי כיוון שהיתה יפה ביותר היתה מפורסמת בדורה לרוב יופייה ואם כל זה מעולם לא נסתכל בה, וכמו שפירש רש"י בפסוק 'הנה נא ידעתי' בפרשת לך לך. ומה שחשבו רחב ואביגיל הוא להזהיר כמה ראוי להישמר מלהביט בנשים. ולא יגרום טומאה לנפשו לעולם. לכן מביא רחב בשמה זינתה ואביגיל בזכירתה, לומר אף שכבר אינו רואה אותה אם כל זה כבר יש מבוא ליצרו הרע לטמא אותו לעולם בכל עת שיזכיר שמה או תעלה בזכרונו, וזה ודאי זהירות ומוסר גדול. ומה שחשב אסתר זה עדות לישראל כמה משגיח הקב"ה עליהם שברא אסתר ביופי גדול שתהיה נושאת חן בעיני אחשוורוש להציל ישראל. ולאן דאמר אפיק אסתר ועייל ושתי, הוא גם כן להגיד נפלאותיו של הקב"ה, שאם היות ושתי יפת תואר ביותר ואסתר ירקרקת ואם כן מצד הטבע לא היה לאחשוורוש לאהוב את אסתר, עם כל זה ברחמי שמים, למען הרבות פדות ישראל על ידה, נשאה חן בעיניו מכל הנשים.

אולם לאסתטי והנאה המנותק מכל תפקיד פונקציונלי, לביטויי יופי מעין אלו התנגדו חכמי ישראל בכל תוקף וראו בהם סכנה חמורה מאוד לשלמות הנפשית של האדם. וכה מוצאים אנו: "ר' שמעון אומר: המהלך בדרך ושונה ומפסיק ממשנתו ואומר מה נאה אילן זה מה נאה ניר זה מעלה אליו הכתוב כאלו מתחייב בנפשו" (אבות ג, ט). האסתטיקה רצויה ואף חשובה כאשר היא משרתת מטרה נעלה של הטוב, היעיל ואף המקודש, אך היא אינה רלבנטית מבחינת היהדות ואף מסוכנת, כאשר היא תופעה חווייתית עצמית.

הרב מרדכי פירון
ירושלים

חיפוש במאגר מקוון של מאמרי פרשת השבוע

קוראים יקרים,
ברצוננו להביא לידיעתכם כי באתר האינטרנט של פרשת השבוע קיים מאגר מקוון של מאמרי פרשת השבוע שהתפרסמו בשש השנים האחרונות (תשנ"ו – תשס"ג). המאגר מכיל כ- 1000 מאמרים המחולקים למדורים לפי פרשות השבוע השונות. לאחרונה הוספנו אפשרות חיפוש במאמרים השונים, אמנם רק לפי מילים נתונות וללא הטיות דקדוקיות, אך גם כן תוכלו להפיק ממנו תועלת רבה. כתובת האתר:

<http://www.biu.ac.il/JH/parasha>

לחיפוש יש להקיש על הכפתור: "חפש במאמרים".

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע.